

La Torreta de Canor (Benissa, País Valencià). Una torre d'alqueria dels s. XII-XIII

ANTONI BANYULS I PÉREZ*; TEODORO CRESPO MAS**

Aquest article té com a objecte l'anàlisi de la Torreta de Canor, un edifici situat a la partida de Canor, a Benissa (Marina Alta, País Valencià). Tant l'estudi de les fonts escrites com de la tècnica constructiva ens porten a datar-lo entre els s. XII-XIII, i a interpretar-lo com les restes d'una torre d'alqueria. A més a més, es proposa una interpretació del paper que aquesta torre va tenir en el sistema de control territorial de l'antic Castell de Calp, en relació amb altres punts estratègics de la zona com el Castell de Calp, el "Castellet de la Solana", Benissa o Teulada.

Paraules clau: Torre islàmica. Alqueria. Hisn de Calp. "Castellet de la Solana". Control del territori.

El presente artículo tiene como objeto el análisis de la "Torreta de Canor", un edificio situado en la partida de Canor en Benissa (La Marina Alta, País Valencià). Tanto el estudio de las fuentes escritas como el de la técnica arquitectónica nos llevan a datarlo entre los ss. XII-XIII, y a interpretarlo como los restos de una torre de alquería. Además, se propone una interpretación del papel que jugaría esta torre en el sistema de control territorial del antiguo término del Castillo de Calpe, en relación con otros puntos estratégicos de la zona como el hisn de Calp, el "Castellet de la Solana", Benissa o Teulada.

Palabras clave: Torre islámica., Alquería. Hisn de Calp. "Castellet de la Solana". Control del territorio.

The "Torreta de Canor" (Benissa, País Valencià, Spain). A XII-XIII century farmhouse tower

The aim of this paper is to analyze the "Torreta de Canor", a building located at the hamlet of Canor, in Benissa (La Marina Alta, País Valencià). Both the study of the written sources as well as the architectural technique lead us to date it between the 12th and 13th centuries BC, and interpret it as being the remains of a farmhouse tower. Moreover, we propose an interpretation of the role that this tower played in the system of territorial control of the ancient Calp Castle district, in conjunction with other strategic points in the area such as the hisn of Calp, the "Castellet de la Solana", and the villages of Benissa or Teulada.

Key words: Islamic tower. "Alqueria" (farmhouse). Calp hisn. "Castellet de la Solana". Territorial control.

1. IDENTIFICACIÓ

Una de les peces arquitectòniques més curioses, alhora que desconegudes, de què disposa Benissa és la Torreta de Canor (lâm. I). Es tracta, com bé indica el nom amb què ha estat coneguda tradicionalment pels benissers, d'una construcció que va ser en origen una torre, i que avui es conserva encara, annexada a diverses construccions rurals, dins d'una propietat privada. Està situada a la partida de Canor, i es troba ubicada quasi al capdamunt (250 m) d'una elevació del terreny, des de la qual es controla l'antic camí vell de València (fossilitzat a grans trets en l'actualitat per l'autopista del Mediterrani AP-7). L'edifici s'ha preservat fins al present aprofitada com a habitatge, la qual cosa n'ha permès una certa cura i manteniment de les estructures, però avui dia, i tot i estar declarat com a BIC, es troba en bastant mal estat

de conservació, ja que no ha estat objecte de cap restauració ni de cap posada en valor.

Les raons d'aquest abandó s'han de cercar, en certa mesura, en la mancança quasi absoluta d'una interpretació relativa a la seua naturalesa històrica o a la seua adscripció cultural i cronològica. En aquest sentit, si hi ha alguna cosa que colpeix d'aquesta torre és la nul·la atenció que, fins al moment, ha rebut per part de la investigació, i molt estranyament per aquella branca dedicada a l'arquitectura militar medieval o moderna, que tendeix a fer catàlegs exhaustius de qualsevol tipus de fortificació existent i que, en aquest cas, no s'ha fet ressò de la seua existència. Inexplicablement, doncs, la Torreta ha passat absolutament inadvertida per al món científic (l'únic a prestar-li una certa atenció ha estat el cronista de Benissa J. J. Cardona i Ivars), i això potser perquè, com deïem, mai no s'han conegut amb claredat els seus orígens, fet que l'ha condemnada a estar en terra de ningú, a viure en un mena de llimbs que l'ha postergada a l'oblit.

Si no s'ha sabut mai en quina època ubicar-la ha estat, certament, perquè no hi havia cap document que en parlara del moment de la seua construcció (en rigor, l'única notícia que ens ofereix una datació –tot i que es tracta d'un *terminus*

* Universitat d'Alacant. Adreça electrònica: tonibanyuls@teleline.es.

** Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja - Universidad Carlos III de Madrid. Adreça electrònica: teocrespo@gmail.com.

Rebut: 19-04-2010. Aceptat: 28-05-2010

Làmina I. La Torre de Canor, costat W (font: els autors).

ante quem—, és un document reportat per J. J. Cardona, que anomena la seua existència ja al 1598)¹. Davant la mancança de documentació precisa, doncs, els autors que han intentat donar-li una explicació històrica han coincidit més o menys a datar-la en el s. XVI, tot intentant posar-la en relació amb l'època de les fortificacions de la costa davant els atacs pirates². El franciscà i erudit local M. Fabregat, autor d'aquesta (fins on sabem primera, i quasi única) interpretació de la Torre, l'explicava dient que per a defensar el litoral dels pirates al s. XVI es van construir dos petits castells com a auxiliars del Fort de Bèrnia: l'un a Moraira (la torre del Cap d'Or),

“y otra torre o castillejo, internándose por la falda de la cordillera hacia el noroeste, situándola en la partida llamada Canor. De este modo quedaba construido un triángulo en cuyo vértice y en mayor altura quedaba la importante e inexpugnable fortaleza y en los otros dos ángulos los fortines de Moraira y Canor, quedando dentro del triángulo de defensa Benisa, Calpe, etc. Con la línea Bèrnia – Moraira se cogía la parte de mar; con la Moraira – Canor quedaba vigilada y cerrada la entrada por Mongó y las sierras contiguas, y la línea Canor – Bèrnia cerraba las entradas del interior, o sea Cocentaina, Alcoy,

etc. [...] Este castillejo de Canor es la célebre torreta [...]. Hoy aparece ya desfigurada por haberla querido utilizar como casa de campo, desmochándola, para ello, y adhiriéndole otras obras particulares” (Fabregat Morales, 1942: 27, n. 1).

No sabem en quins documents o en quin autor es basava Fabregat per a arribar a aquestes conclusions, o si la teoria era de collita pròpia (que degué ser el més probable). En qualsevol cas, el que està clar és que, ja *a priori*, aquesta tesi no pot ser mantinguda des de cap punt de vista: tant la tècnica constructiva, com la morfologia, com les diferents dimensions de la Torre de Canor respecte de la resta de torres costaneres del s. XVI la converteixen en un element estrany i totalment anòmal dins del programa de fortificació costera d'aquella època³, per no parlar de la seua ubicació nul·lament estratègica en relació amb la resta de fortificacions.

Una altra de les hipòtesis plantejades sobre l'època en què caldria datar-la va ser de J. J. Cardona (1971; 1981) qui, al recer d'una notícia que reportava Querol i Roso (1935: 140) sobre l'existència de diversos castells a Benissa⁴, va llançar la hipòtesi (per bé que sense aprofundir en la qüestió) que la Torre poguera enquadrar-se entre els s. XIII i XV, en relació amb la construcció de l'església-fortalesa de Benissa. Des d'aquest punt de vista, coincidim plenament amb Cardona en el fet que cal atribuir-li una cronologia alta: en la nostra opinió, però, caldria remuntar-la més aviat als segles XII-XIII. Diverses consideracions ens empenten a aquesta datació:

a) la tècnica constructiva, la tàpia de terra (*tābiya*), àmpliament emprada en l'arquitectura hispano-musulmana⁵, i els mòduls dels caixons per a construir-la, que la ubiquen perfectament en època almohade;

b) la morfologia de la torre, de planta quadrada, que va estretint-se a mesura que va guanyant altura, que respon també a una tipologia típica del món musulmà i que no trobem en el món cristià;

c) una dada excepcional, reportada per l'arquebisbe de València F. Fabián y Fuero en el seu informe sobre la Marina Alta (que data de l'any 1791). Aquest informe, que va ser publicat per J. Ivars el 2007, contenia la següent notícia sobre Benissa:

“Aseguran los vecinos de Benísa que en el término de esta villa hubo dos pueblos llamados Berdica i Canór; se hallan despoblados desde el tiempo de la expulsión de los moriscos i sólo queda una torre i algunos vestigios de su población” (Ivars Cervera, 2007: 185).

La informació que ens proporcionen aquestes línies ens sembla determinant: està dient-nos, ni més ni menys, que la torre es localitzava en el lloc on estava situada l'antiga alqueria de Canor, ja anomenada en el *Llibre del Repartiment* com a *Canahor* o *Cano*⁶ (des d'aquest punt de vista, és també simptomàtic el fet que els propietaris actuals ens digueren que la Torre “era de quan els moros”). Es tracta d'una notícia extraordinària, tant pel fet que ens permet conèixer, a través de la situació de la Torre, l'emplaçament

exacte de l'alqueria de Canor (no tenim cap altre emplaçament d'alqueries localitzat amb seguretat al terme de Benissa, a excepció de la mateixa Benissa i potser d'Albinyent), com perquè ens permet pensar que la Torreta poguera formar part, en origen, de l'alqueria. Amb aquesta ubicació concreta, doncs, els llimbs d'indefinició cronològica i espacial en el qual es trobava sumida la Torreta fins al moment s'esvaeix: aquesta dada permet atorgar-li, si més no, una lògica ben definida al seu emplaçament, i donar-li una raó de ser a la seua tècnica constructiva i a la seua morfologia.

2. CARACTERITZACIÓ

Comencem amb la descripció de l'edifici i l'anàlisi de les característiques constructives. La Torreta té dues plantes (làms. I - III), i a la de dalt s'accedeix per una escala que puja fixada a la paret. Té una teulada de dos vessants que està rematada, en la seua part sud, per una creueta de ferro (que, com diuen J. J. Cardona (1971) i S. Varela⁷, sembla ser una creu de Calatrava). L'interior de l'edifici ha estat remodelat, ja que a principis del s. xx va ser utilitzat com a casa, i fora se li va afegir un riurau en la seua part W. Té una sola porta d'accés, en aquest mateix costat, i així mateix una finestra en la segona planta, que no es tracta d'una obertura original sinó recent. Les dimensions de la planta (quadrada) són de 5,40 m de costat, i arriba, actualment, fins als 6,50 m d'alçària; s'estreix en talús a partir de la quarta tongada de tàpia (3,20 m) (fig. 1). Si contrastem aquesta planta amb la d'altres torres d'alqueries, com per exemple les d'Almudaina (6 x 6 m), la de Bofilla (6 x 6 m; López Elum 1994), la d'Espioca (4,95 x 5,86 m; Beltrán i López, 2002) o la de Terrabona (6,5 x 5,15 m; Martorell Briz, 2002), observem que les mesures són similars (amb diferències de menys d'un metre). Caldria pensar, doncs, que la seua alçària originària degué ser almenys el doble del que és ara (16 o 17 tongades de tàpia), si volguérem equiparar-la als altres exemples coneguts (ja M. Fabregat deia que la torre va ser rebaixada per a poder-la fer habitable, i també els propietaris actuals afirmaven que, segons els seus avis, la torre era un poc més alta però va ser esmotxada).

El sòcol (làm. IV), que presenta 6 fileres de pedra travada amb argamassa, té uns 0,60 m d'alçària (com la d'Espioca), i s'intueix, potser, en algunes fileres la tècnica de l'*opus spicatum* (files successives de pedres de cantell en espiga), molt difosa en tot al-Andalus⁸. El material dels murs, com ja hem dit, és el formigó de tàpia (làm. V), segurament tàpia de maçoneria (amb filades de pedra interiors, del tipus de terra premsada amb reble d'uns 10 cm a dintre). Pel que fa als caixons de l'encofrat, se'n poden observar fins a set fileres (i una altra mitjana), i entre els forats deixats per les agulles de fusta (molts de les quals han estat tapats posteriorment amb pedra i algeps), sol haver-hi uns 65 cm de mitjana. El mòdul adoptat per als caixons, d'altra banda, segueix fil per randa els patrons estàndard de l'arquitectura andalusina: té 0,80/0,85 m d'alçària (de llargària, d'altra banda, en té 1,65)

Làmina II. La Torreta pel seu costat N (font: els autors).

Làmina III. La Torreta pel seu costat SW (font: els autors).

(làm. VI). Estem, per tant, davant de la mesura dels dos colzes islàmics segons la unitat de mesura del colze *ma'muní* (41,7 o 47,14 cm, segons que el colze fóra de 24 o 27 dits), una mesura present, per exemple, en una torre molt semblant a la que degué ser la nostra, la torre de Mussa de Benifaió (Bazzana, Guichard, 1978: 92; Beltrán i López, 2002:

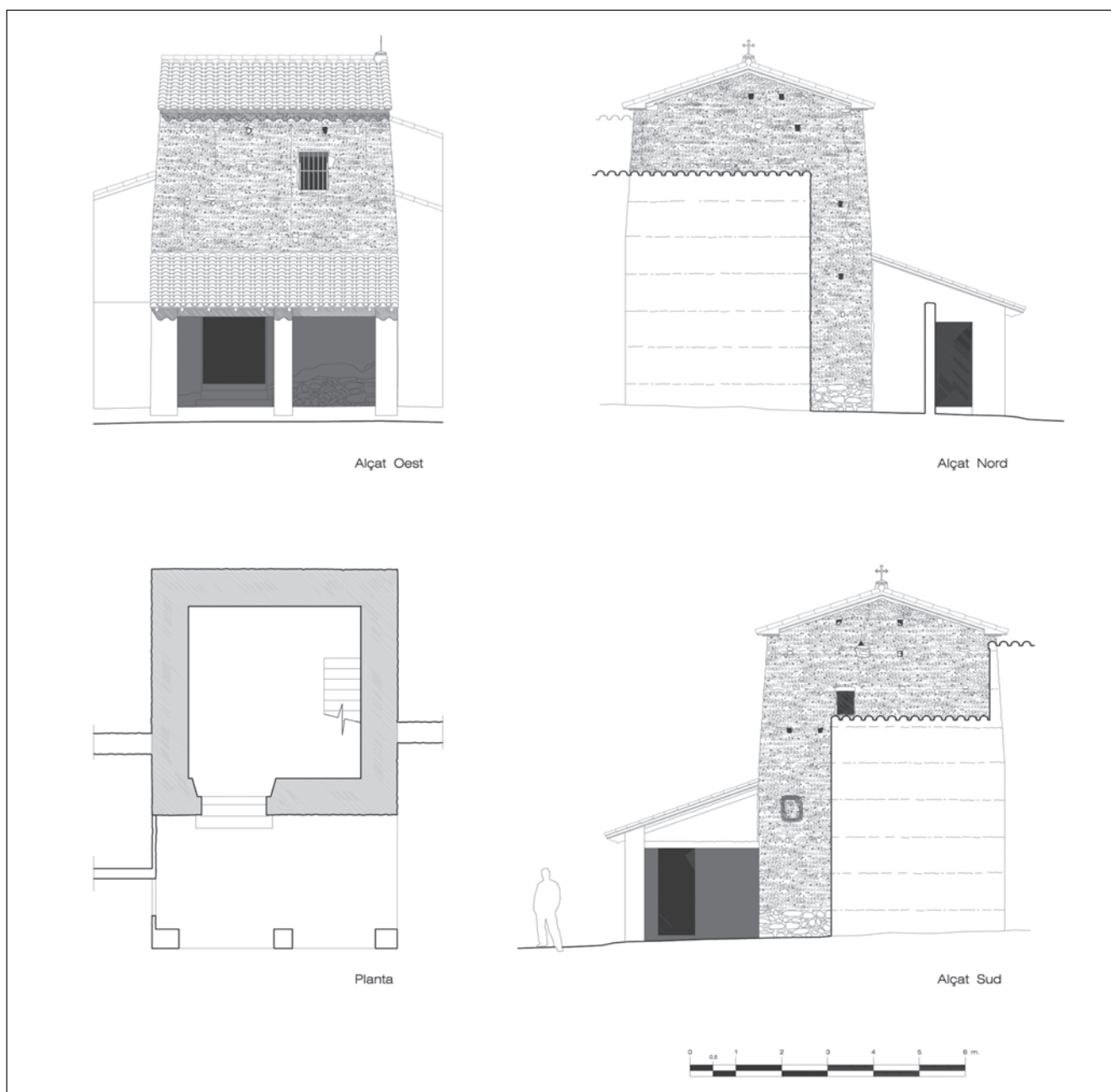

Figura 1. Planta i alçat de La Torreta (font: Antoni Banyuls i Pérez).

99). Aquest tipus de mòdul, per via de principi, oferiria ja una datació bastant precisa de la torreta. A. Graciani i M. A. Tabales han afirmat, per a la zona de Sevilla, que a partir de la segona meitat del s. XII es detecta un augment del mòdul de la tàpia, com a resultat d'un canvi en la mesura de referència, que va passar del colze *rassasí* (0,60/70 m d'alçària x 2,20 m de llargària, més propi de l'àmbit omeia) al colze *ma'muní* (0,80/95 m = 2 colzes d'alçària x 2,50 m de llargària) en el període almohade (Tabales Rodríguez, 2000: 1082; Graciani, Tabales Rodríguez, 2008: 143)⁹. En aquest mateix sentit, també per a l'àmbit geogràfic alacantí s'ha afirmat que les torres de tàpia presenten tota una sèrie

de característiques comunes que les enquaden amb bastant seguretat en el període almohade, entre finals del s. XII i principis del s. XIII: estan aïllades o en un extrem del recinte, tenen planta quadrada, dues o tres altures, un sol accés des del sòl, escala interior adossada als murs, decoració de falsa maçoneria exterior efectuada amb algeps que cobreix les caixes de la tàpia, mesures més o menys regulars de les tongades de tàpia (0,90 x 1,30 m), proporció entre el gruix i els murs d'altura... (Huesca Pérez, Quiles Calero, Robey Molla, 1991: 107). Finalment, A. Bazzana i P. Guichard eren, sobre aquest aspecte, taxatius: "*Sauf dans les bases et parfois, comme à Musa, les assises inférieures, c'est en*

Làmina IV. Sòcol de la Torreta (costat W) (font: els autors).

Làmina V. Detall del formigó de tàpia (font: els autors).

Làmina VI. Part superior de la façana W, en la qual s'observa la forma dels caixons de tàpia, i els negatius de les agulles (moltes tapades amb pedra i algeps) (font: els autors).

effet la maçonnerie de béton coulé et damé en caissons qui s'impose. L'appartenance de ces tours aux modes traditionnels de construction militaire dans al-Andalus du xe au xiiie s. ne saurait être contesté" (Bazzana, Guichard, 1978: 98). Des d'aquest punt de vista, doncs, la datació de la Torreta

de Canor en època almohade tampoc *ne saurait être contesté*, ja que s'ajustaria amb bastant exactitud a tots aquests paràmetres.

3. TIPOLOGIA D'ASSENTAMENT I FUNCIO EN EL CONTEXT DEL SISTEMA DE CONTROL DEL CASTELL DE CALP

Pel que fa a la tipologia d'assentament en què caldria enquadrar la torreta, l'emplaçament concret en el qual es troba (l'alqueria de Canor) la ubicaria perfectament en una de les "categories" ben concretes d'assentament que trobem en època andalusina (o almenys en un dels tipus ben coneguts segons la "tipologia" feta pels conqueridors cristians): es degué tractar segurament d'una d'aquelles *alcheria cum turri*, com era definida per exemple l'alqueria de Beneixama¹⁰. En aquest sentit, P. Guichard i A. Bazzana ja van posar en relleu que les torres aïllades semblaven haver estat l'element defensiu característic bé de les alqueries fortificades (les més importants), bé de les alqueries que estaven situades massa lluny dels castells (*hisn* o *castra*) (Guichard, 1978: 35 i n. 14; Bazzana, Guichard, 1978). Aquest darrer cas, sens dubte, degué ser el de l'alqueria de Canor, ja que es troba molt lluny, quasi a l'altre extrem del terme castral, del *hisn* de Calp (que es troba situat al Mascarat).

Aquesta dada, la ubicació de la Torreta lluny de la fortalesa "central" del territori, si per una part està dient-nos que, en efecte, l'alqueria de Canor degué ser una d'aquelles típiques alqueries amb torre, per l'altra ens posa sobre la pista de la funció precisa que degué tenir en el sistema de control i vigilància del terme castral de Calp¹¹. Com hem dit, el Castell de Calp se situava en l'extrem sud del territori que gestionava, i des d'allí controlava un pas fonamental (l'únic, de fet) per a accedir a la Marina Alta des del sud. Ara bé, des d'allí li era impossible, tot sol, controlar amb eficàcia el vast territori que tenia al seu càrrec, entre altres coses perquè tenia Oltà davant, que li tapava la vista de gran part del terme. Sobretot, però, deixava l'accés nord al terme totalment descuidat. En un altre lloc (Banyuls i Pérez, Crespo Mas, en premsa) ja hem assenyalat com, justament per aquesta circumstància, el sistema de control del Castell de Calp degué funcionar a través d'una xarxa de talaies i fortificacions situades en altura, que haurien alertat el *hisn* de Calp de qualsevol moviment que tinguera lloc tant a l'interior del terme castral com a les valls exteriors que l'envoltaven. Aquests punts haurien estat la fortificació existent al Castellet de la Solana (lám. VII) i la talaia del Tossal del Moro principalment (i potser altres punts que podríem intuir per la toponímia, com Els Castellons i l'Alcàssar a Teulada), que permetrien controlar visualment tot el terme i tots els accessos al terme des del N (fig. 2)¹². En aquest context, si més no, la Torreta de Canor, juntament amb altres nuclis importants com Benissa o Teulada, degué tenir una important funció estratègica, defensiva o com a lloc de refugi dels camperols, ja que era el punt situat, a la

Làmina VII. El Castellet de la Solana (el cim més alt, al fons) vist des del Castell del Mascarat (font: els autors).

vall, més al nord del terme. Tot això fa pensar si la Torreta no degué ser contemporània (o un poc posterior) al Castell del Mascarat, perquè d'alguna forma es devien complementar, l'un en cada extrem, en la funció de control de la via principal, el Camí Vell de València, que travessava de nord a sud el terme castral.

Aquesta datació en els s. XII-XIII per als dos edificis podria venir confirmada per l'argument arqueològic¹³. El Castell de Calp (o Castellet del Mascarat, com ha quedat en la toponímia), conserva avui dia encara una paret en peu i algunes restes de cimentacions, i així mateix algunes parts de la muralla defensiva en l'accés al cim on s'ubica. Pel que fa a la datació del llenç que ens ha arribat, segons la nostra opinió islàmica, no hi ha acord sobre l'època en què datar-lo. J. Bernard, per exemple, deia que aquesta paret, que hauria

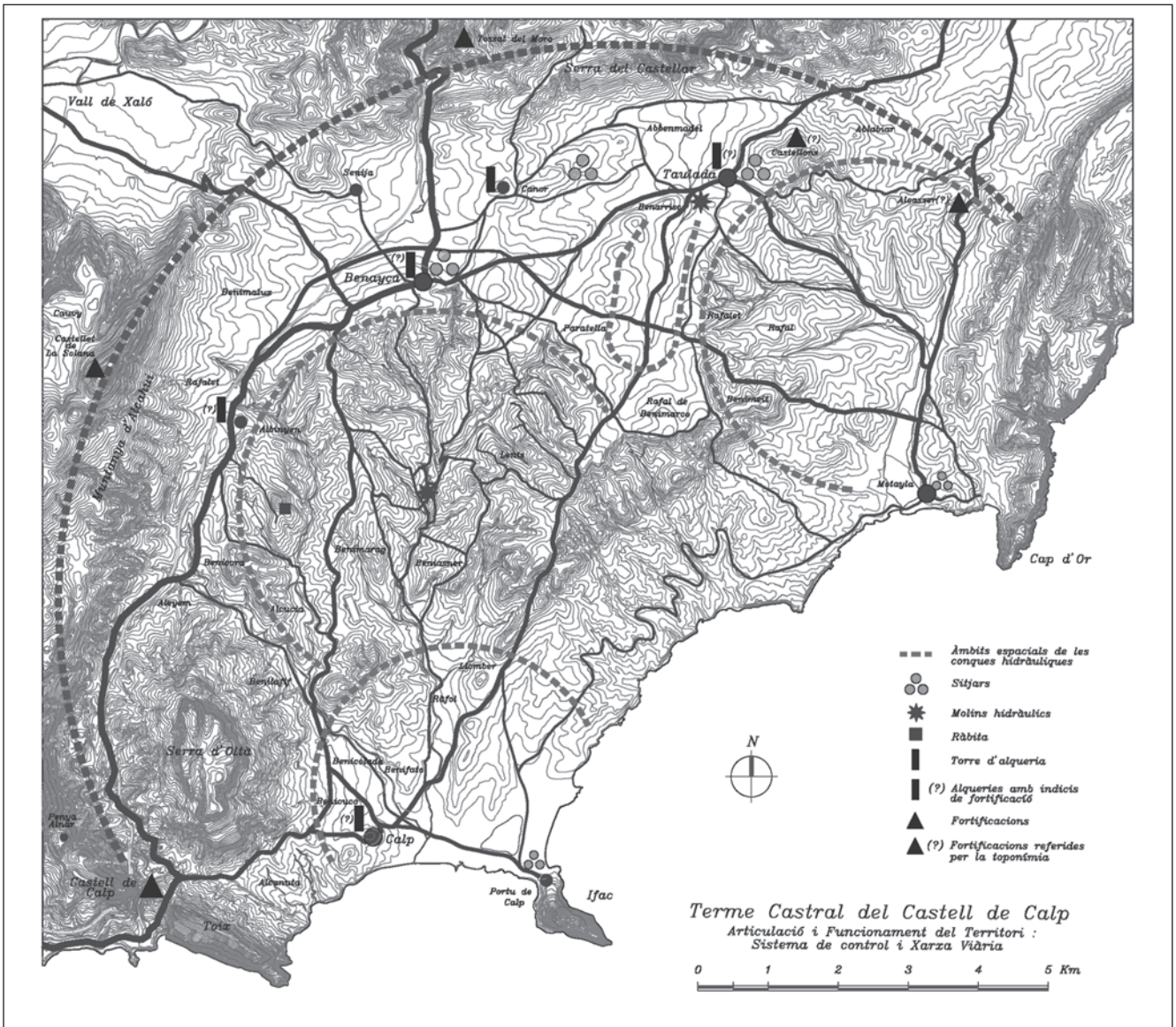

Figura 2. Reconstrucció hipotètica del sistema de fortificacions i de l'articulació socioeconòmica i viària de l'antic terme del Castell de Calp (elaboració: els autors)

perviscut com a torre vigia de la costa fins al s. XVI, caldria datar-la al s. XIII (Bernard Remón, 1997: 1439). J. Campón i J. Pastor (1989: 172-175), en canvi, preferien datar-la al s. XVI, aportant per a això documents que semblarien confirmar la construcció en aquell indret d'una torre vigia en aquella època (fig. 3). No obstant això, alguns autors ja han assenyalat, tot basant-se en les cartes de navegació, que la torre de vigilància costera alçada el 1585 es va situar un tant desplaçada respecte del castell, vers la Cala del Mascarat, i a més a més hauria tingut una planta circular com la de les altres torres costaneres de l'època (Banyuls i Pérez, Boira i Maiques, Lluçma Espanya, 1996: 41-42). Per un altre costat, tant la tècnica constructiva del llenç, la tàpia, com els mòduls dels caixons (0,85/0,90 m d'alçària), com la distància entre els negatius de les agulles (entre 55 i 65 cm)¹⁴, com el gruix de la paret (70/75 cm) (làms. VIII-IX), coincideixen molt estretament amb les característiques constructives de la Torreta de Canor, per la qual cosa podríem acostar cronològicament ambdós monuments. Caldria interpretar la paret que resta avui dia dempeus, per tant, com un derelict de l'antic castell musulmà i datar-lo, si més no, entre els segles XII-XIII.

Només considerant com a contemporànies aquestes dues construccions, en qualsevol cas, és com es comprèn un sistema defensiu i de control del territori ben articulat al terme castral de Calp. La ubicació de la Torreta de Canor, en aquest sentit, hauria obeït a una lògica ben estudiada que hauria fet possible, juntament amb la talaia del Tossal del Moro, el control de l'accés nord del terme (si de cas amb una importància major perquè se situava a la vall, per tant a l'abast immediat de qualsevol cosa que poguera succeir en aquest punt). O capgirant el problema: la ubicació calculada de la torreta de Canor hauria permès, en connexió amb el Castellet de la Solana i el Tossal del Moro, que el Castell del Calp s'haguera pogut ubicar en un lloc tan "marginal" (per bé que clau) del territori, ja que estava assegurant-li el control d'un punt tan estratègic com ho era el del nord.

Aquesta *alcheria cum turri* de Canor, doncs, es revela com un punt molt important en el control del territori. Ara bé, potser podríem anar més enllà i enunciar la hipòtesi que aquesta modalitat d'alqueries amb torre degué haver estat, fins i tot, el model predominant en tota aquesta àrea. En aquest sentit, J. Torró i J. M. Segura han plantejat que aquelles alqueries que havien estat promogudes a colònies pels poders senyorials i havien tingut èxit, com Altea, Benissa o Murla, podrien haver disposat en origen d'una torre ("Por nuestra parte, estimamos muy probable que las iglesias fortificadas de lugares como Benissa o Xàbia se conformasen a partir de torres defensivas y manteniendo un necesario reducto adyacente"; Torró i Abad, Segura i Martí, 1991: 167; vegeu també Torro i Abad, 1988-1989: 61). Benissa, com a alqueria important, hauria pogut tenir, doncs, una d'aquestes torres en origen, i la mateixa cosa podríem pensar tal volta per als casos de Teulada i Calp. Tenim també, a més a més, una altra notícia molt curiosa que ens parla de l'existència d'una torre a l'Albinyent¹⁵, de la qual, si bé no tenim cap document arqueològic ni coneixem a quina època pertany, ens

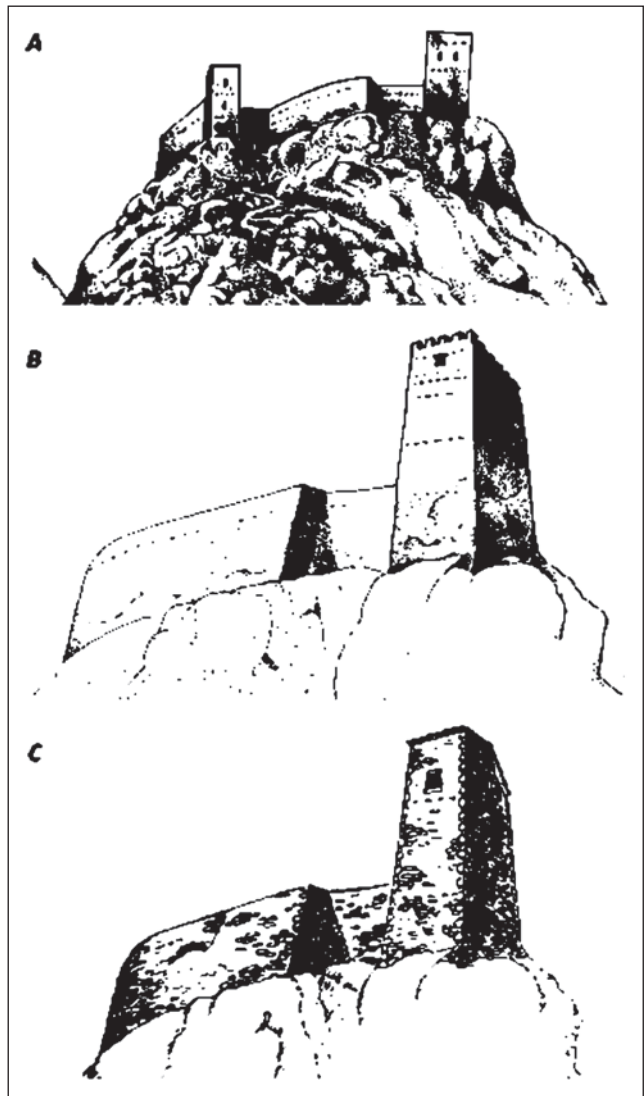

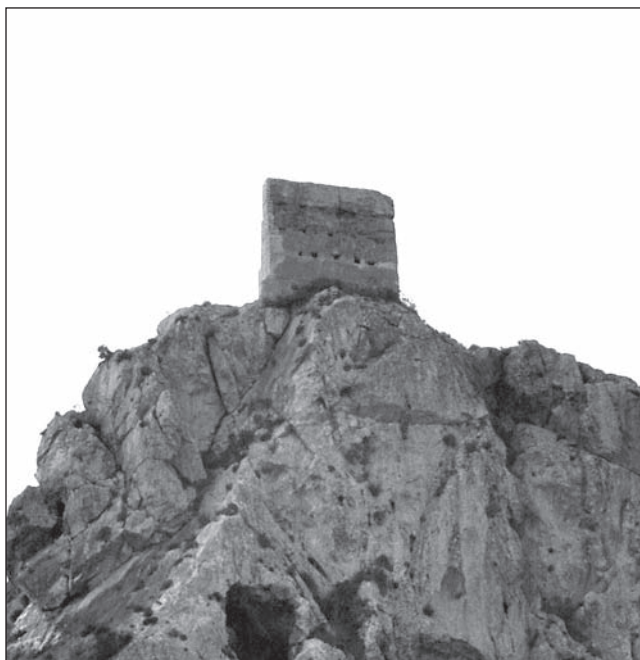
Figura 3. Reconstrucció ideal del Castell de Calp en les seues distintes fases: a) fortificació islàmica; b) fortificació cristiana; c) torre de vigia del s. XVI, segons J. Campón i J. Pastor. En el dibuix c) cal observar que, a diferència del que ens mostra el llenç actual (de tàpia), en aquesta reconstrucció es representava una (nova) torre feta ja amb maçoneria, per a fer-la quadrar, si més no, amb la cronologia del s. XVI que proposaven els autors (font: Luís Serna, dins Campón Gonzalvo, Pastor Fluixà, 1989: 42, 53, 172; la composició és nostra).

preguntem si no podria tractar-se d'una torre com la de Canor, però aquesta vegada en l'alqueria d'Albinyent, que estava situada a mitjan camí entre el castell de Calp i Benissa/Canor, i al costat del Camí Vell de València ("*confrontatum cum itinere*"). Tots aquests exemples ens portarien a pensar, si fa no fa, en l'existència d'una xarxa d'alqueries amb torre que, potser en consonància amb el Castell de Calp, vertebrarien les principals artèries del sistema viari.

En aquest sentit, juntament amb el sistema de control exposat anteriorment, basat en les dades "segures" que tenim documentades, hem plantejat també (Banyuls i Pérez, Crespo Mas, en premsa) una altra hipòtesi que veuria el terme castral de Calp articulat per una mena de "sistema dúplex"

Làmina VIII. Llenç del Castellet del Mascarat (des del S) que resta en peu, en què s'observen les distintes tongades de tàpia (font: els autors).

Làmina IX. Llenç del Castellet del Mascarat (des de l'W) que resta en peu, en què s'observen els forats deixats per les agulles (font: els autors).

de defensa-control del territori, un sistema que combinaria, potser en un model mixt de defensa-protecció, una xarxa de fortificacions i talaies en altura, per una banda, i una xarxa d'alqueries vertebrant les principals artèries del sistema viari i els espais agrícoles, per l'altra (fig. 2). En el primer cas trobaríem, controlant tota la visual del terme castral de Calp i de les valls que l'envoltaven (encerclant, doncs, aquesta "olla" des de les seues fronteres naturals), el sistema Castell de Calp – Castell de la Solana – Tossal del Moro – Els Castellons (?) – Alcàssar (?). En el segon cas, per un altre costat, podríem pensar en l'existència d'una xarxa d'alqueries amb torre (o fortificades) vertebrant la principal artèria viària (el Camí Vell de València), i "tancant" els espais de conreu situats al llarg de les conques hidràuliques: Teulada (?) – Canor – Albinyent (?) – Benissa (?) – Calp (?).

Aquest sistema, tot i ser de moment una hipòtesi de treball, podria donar tal volta una major raó de ser a la Torreta de Canor com a vertadera "torre d'alqueria", amb tot el que això implica. Així, i sense descartar la interrelació entre ambdós sistemes (pensem que la xarxa d'alqueries devia controlar al cap i a la fi la principal via que travessava el terme castral de Calp), potser podríem comprendre més apropiadament els diferents àmbits d'acció de cada tipus de "model" defensiu a partir del context, més socioeconòmic o més estatal, en el qual s'inserira cadascun: un nivell de control de caràcter més "estatal-militar", que devia estar més vinculat al centre administratiu del Castell de Calp i a fortificacions en altura, i un nivell de "defensa" territorial basat en un sistema d'alqueries amb torre, que devia ser més dependent de les necessitats de refugi i protecció del camperol andalusí.

4. VALORACIÓ DE PROBLEMES I ALTERNATIVES

Fins ací, doncs, hem vist diversos elements que ens duen a datar la Torreta entre els s. XII i XIII, i a dotar-la d'una funció molt precisa en el marc de l'articulació del control i la defensa del terme castral de Calp. Ara bé, la inexistència d'un document que demostre definitivament aquesta datació ens obliga a considerar, com a pura aplicació del dubte sistemàtic (o com una temptativa de falsacionisme metodològic), un problema, recurrent sempre en aquests casos, que podria sotmetre a discussió aquesta adscripció cultural i cronològica: es tracta del fet que l'arquitectura cristiana dels primers moments de la conquesta va adoptar també la tècnica de la tàpia i la mà d'obra andalusina. Fins al moment hem treballat amb dues hipòtesis:

a) que fóra en origen una de les torres al voltant de les quals s'organitzaven petites alqueries, i que tenia la funció de lloc de refugi;

b) que fóra construïda en consonància amb la construcció del Castell del Mascarat, en moments potser de pre-conquesta, i com a punt de control del Camí Vell de València.

Provem ara a valorar una tercera opció: que haguera estat construïda per una possible colònia cristiana en moments posteriors a la conquesta i davant una amenaça concreta (la

revolta mudèjar del 1276, per exemple), i tal volta amb mà d'obra "indígena".

Si considerarem aquesta alternativa, hi hauria alguna possibilitat de comprendre la torreta en un context colonial. Ja hem vist que "Canahor" (o "Cano") fou una de les primeres alqueries que, després de la caiguda de Dénia, va ser objecte de donació als primers colons cristians del terme castral de Calp: el 18 d'agost del 1249 li era donada una jovada a R. De Savassona en la susdita alqueria¹⁶. Podríem pensar, doncs, que amb el temps (aquestes donacions no es farien efectives fins a nou anys després) s'ubicara allí, pel fet de ser una alqueria estratègica per al finançament del territori, una petita colònia, que a més a més haguera decidit dotar-se d'una torre de vigilància. Aquest tipus d'instal·lacions no serien, en principi, estranyes. J. Torró i J. M. Segura, en la tipologia d'assentaments colonials que van proposar (Torró i Abad, Segura i Martí, 1991), parlaven de l'existència de petites colònies cristianes no superiors a deu unitats familiars acomodades en antigues alqueries andalusines. Aquestes instal·lacions degueren triar alqueries que oferiren la garantia defensiva proporcionada per una torre, encara que fóra un assentament obert sense fortificar, i quedarien relegades als espais intercalars situats entre els grans pobles. No obstant això, els autors consideraven que aquestes fórmules eren atípiques, ja que no responien a la forma normal d'implantació dels grups colonitzadors (Torró i Abad, Segura i Martí, 1991: 177-179). D'altra banda, com ja hem vist, aquests autors assenyalaven també que aquelles alqueries que havien estat promogudes a colònies pels poders senyorials i havien tingut èxit, com Altea, Benissa o Murla, podrien haver disposat en origen d'una torre (Torró i Abad, Segura i Martí, 1991: 167; Torro i Abad, 1988-1989: 61), per la qual cosa podríem pensar que Canor, alqueria amb torre, haguera albergat en algun moment una petita colònia cristiana. Tots aquests casos, amb tot, tenen en compte sempre la utilització d'una torre preexistent, i no d'una torre construïda després. Així, si bé no seria impossible imaginar una petita colònia cristiana a Canor, sí que seria potser més difícil defensar que hi hagueren construït una torre, atès que el patró d'ocupació colonial seria més aïna el contrari: la torre era l'argument que justificava la instal·lació d'un assentament colonial.

Comptat i debatut, si per un costat, doncs, ens manca una notícia que ens date la torre, o que confirme que Canor era una *alcheria cum turri*, per un altra banda tampoc no tenim notícia que a Canor hi haguera hagut mai cap instal·lació colonial, unes instal·lacions que sabem que van acabar concentrant-se a Benissa. No hi hauria motius per a pensar, en conseqüència, que la torre haguera pogut ser cristiana. Tot això vindria recolzat, a més a més, per les fonts, que ens permeten afirmar que Canor va continuar poblada per musulmans fins a ben entrat el s. xvi. Al 1335 l'alqueria encara estava habitada per sarraïns, ja que coneixem l'existència de Hamet Hami, un veí de Canor que era d'ofici mercader (la notícia la reporta Soler Milla, 2003-2006: 236). De la mateixa manera, per un document del

1582 sabem "que en lo terme de Benissa al present resten la dita vila de Benissa, lo lloch y alqueria de Cenija e les alqueries de Alleeus, Benimarraig, Albinyent, Benimallul, Paratella i Canor"¹⁷, cal imaginar que poblades encara per moriscos. Amb tota probabilitat, doncs, Canor va continuar poblada per població musulmana, ja que el colons haurien trobat un punt més estratègic a Benissa. Si de cas, potser podríem remuntar l'escapçament de la Torreta de Canor ja en aquella època de la primera arribada dels colons, perquè segurament els cristians no haurien vist amb bons ulls que els sarraïns disposaren de cap mena d'element defensiu.

En definitiva, per més que puguem argüir que la tècnica del formigó de tàpia s'haguera utilitzat en època cristiana i amb mà d'obra indígena, el que no seria tan fàcil d'explicar és per què una construcció cristiana hauria d'haver tingut la forma d'una torre almohade, o, més aviat, per què la seua forma no hauria obeït a una concepció de la fortificació cristiana. En l'estat actual dels nostres coneixements, per tant, la hipòtesi més lògica i plausible per a explicar la Torreta és la que l'enquadra en els segles XII i XIII, tot interpretant-la com una torre d'alqueria amb una funció ben precisa en el sistema de control del terme castral de Calp.

5. A TALL DE CONCLUSIÓ

Allò que l'esguard científic ens permet avui dia afirmar que a Canor es conserven encara les restes d'una torre d'alqueria, havia estat ja intuït "poèticament", a principis del s. xx, per Paulina de Ibarra de Benavent, una escriptora sorpresa pels paisatges de la Marina que va sojornar, en diverses ocasions, a Benissa. Ja a punt de tancar aquest article vam topar, casualment, amb un escrit d'aquesta autora, en el qual feia (sota el pseudònim de "Narciso del Prado") una descripció de Benissa i de la contornada, tot centrant-se com bé deia el títol del seu escrit en "El caminito de Canor". En aquest entremès literari, aparegut a la revista *La Alhambra* del 1908, Paulina de Ibarra escrivia les paraules següents a propòsit de la Torreta:

"Subiendo á la montaña aparecen en su falda (la que es cultivable, pues parte de ella es piedra), casitas con sus *riurraus*, especie de pórticos, formando arcos, destinados a resguardar la pasa del relente, durante las noches. El arbolado envuelve la cima de Canor. Casi en su centro, una torrecilla, toscamente hecha, *obra morisca que debió servir de atalaya en antiguos tiempos*, da á aquel sitio, tinte de melancólica poesía, como todo lo que nos recuerda lo que fue" (Prado, 1908: 222-223. La cursiva és nostra).

Sorpren, si més no, la clara consciència de l'autora respecte al fet de trobar-se davant un monument morisc. Com podia afirmar això amb tanta seguretat, sense a penes vacil·lar? Pura intuïció poètica? O més aviat coneixement de la arquitectura musulmana? Pensem, en aquest sentit, que l'autora era una amant de l'art, que a Granada va poder veure de sobra obres de fortificació islàmiques, i que a

més a més el seu marit, el benisser Ricardo Benavent Feliu, va escriure dos llibres sobre història de l'arquitectura. A tot això podríem afegir, si fa no fa, que en aquella època encara es devia mantenir intacta entre els benissers la memòria que aquella torre se situava en el lloc de l'antiga alqueria de Canor, de la mateixa manera que, un segle i escaig abans, li ho havia dit la gent del poble a l'arquebisbe Fabián y Fuero, i de la mateixa manera que, encara avui, els propietaris de la Torre de Canor continuen afirmant que allò era "de quan els moros". Siga com vulga, tant l'argument científic per una banda, com el record dels benissers per l'altra, com, si volem, els coneixements i la intuïció poètica de Paulina de Ibarra, convenen a afirmar que la Torre de Canor és un derelict de l'època musulmana.

Recapitulant, doncs: tots els arguments que hem exposat ens duen indefectiblement a proposar un origen andalusí (s. XII-XIII) a la Torre, ja que tant la tècnica constructiva, com la morfologia, com el seu emplaçament i situació estratègica apuntarien inevitablement en aquesta direcció. I aquest fet, com hem vist, és un element que sens dubte caldrà tenir en consideració d'ara en avant, per a la comprensió del poblament i l'organització territorial musulmana al terme de l'antic Castell de Calp.

NOTES

- 1 "in termino Benisa in situ la Torre de Canor" (*Capbreu declaratori del clergat de Benissa. Declaració de Pere Crespo, 1598. Arxiu Parroquial de Benissa*). La notícia la reporten Cardona i Ivars, Cardona Ibáñez, 2006: 167.
- 2 Varela, 1999 no li dóna cap cronologia.
- 3 Un programa de fortificació, per altra banda, ben documentat. Sobre aquest procés i la tipologia de les torres costaneres, vegeu Banyuls i Pérez, Boira i Maiques, Lluçma Espanya, 1996.
- 4 L'autor, amb tot, s'ha mostrat sempre insegur sobre l'època en què calia datar la Torre, i vacil·lava entre situar-la entre els s. XIII-XV o en el s. XVI. En una obra recent (Cardona i Ivars; Cardona Ibáñez, 2006: 49, 167) semblava decantar-se al final per aquesta darrera opció, el s. XVI, en el context de les fortificacions costaneres.
- 5 Sobre els orígens d'aquesta generalització de la tàpia en el món islàmic, vegeu Azuar Ruiz 1995; 2005.
- 6 "R. Savassona, Maçot, P. Quarter, G. De Sespina, G. Despuy, A. de Savassona, Benedictus de Savassona et XXIII socii custodientibus castrum de Calp: V iovatas unicuique, et predictus R. I iovata in loco qui dicitur Mecer, in termino de Calp, in alqueria que dicitur alqueria de Pertu de Calp, Albinen, Leusa, Lenes, Benimaraix, Benimaglur et Canahor. XV kalendas septembris" (*Llibre del Repartiment*, A.C.A., Reg. 6, full 78, 1249; reportat en Cabanes Pecourt, Ferrer Navarro, 1979: 147, núm. 1045; la negreta és nostra); "Damus et concedimus per hereditatem propriam, francham et liberam vobis Bernardo Durandi et vestris alcheriam vocatam de Paratella cum terminis et pertinenciis suis que est in termino de (...) Que affrontat ex una parte in alcheriam de (Benrissa) et ex alia parte cum alcheria de Cano et ex alia parte cum alcheria de Teulada et ex alia parte cum termino de Calp et de Benimarras" (A.C.A., Registre 40, full 17 Vº, 1263; citem de Llopis Bertomeu, 1953: 238. La negreta és nostra). Per a més dades sobre el topònim i la partida, vegeu Cardona i Ivars, Cardona Ibáñez, 2006: 49-50.
- 7 Fitxa de la Torre de Canor en el catàleg de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià (<http://www.cult.gva.es/dgpa/documentacion/interno/611.pdf>).
- 8 Sobre aquesta tècnica, vegeu Ivars Pérez 1985; 1987, i Torró i Abad; Ivars Pérez 1987; 1990.
- 9 Sobre la qüestió dels colzes, adrecem en general al treball ja clàssic de Vallvé Bermejo, 1976.
- 10 A.C.A., Reg. 345, full 160r; 25/11/1309; Torró i Abad, 1988-1989: 77, n. 39.
- 11 Hem abordat la qüestió de l'articulació del sistema defensiu del terme castral de Calp en Banyuls i Pérez, Crespo Mas (en premsa).
- 12 Sobre les restes presents a la muntanya de la Solana adrecem a Bolufer Marqués, 1996, i sobre les restes del Tossal del Moro cal consultar la fitxa de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià (s'hi troba a la població de Gata de Gorgos com a "Tossal del Moro", i el jaciment, restes de murs d'una talaià trapezoidal dels s. XII-XIII, el documenta J. Bolufer Marqués, 1988). El conjunt de jaciments arqueològics i de topònims de l'antic terme del Castell de Calp han estat recopilats, d'altra banda, en Crespo Mas, Banyuls i Pérez (en premsa).
- 13 D'altra banda, cal tenir en compte també la teoria de J. Torró (1998), que ha afirmat que la major part de les fortificacions de les muntanyes valencianes haurien de datar-se entre el darrer terç del s. XII i el primer del s. XIII (això és, en moments en què comença a sentir-se l'amenaça cristiana).
- 14 V. Llopis va interpretar, erròniament, els forats deixats per les agulles com a espitlleres: "Esta pared está levantada sobre el mismo borde de un imponente precipicio cortado perpendicularmente sobre la carretera. Una gran barbacana le da mucha consistencia. Tiene cinco hileras de aspilleras, que a la vez sirven de tronera, paralelas al suelo. En la primera, a unos centímetros sobre el suelo, se ven tres aspilleras; cuatro, en la segunda; siete, en la tercera; cinco, en la cuarta y seis en la última" (Llopis Bertomeu, 1953: 38). Curiosament, també els propietaris actuals de la Torre de Canor ens van dir que els forats que hi havia a les parets de la Torre eren, justament, per a "llançar fletxes".
- 15 "in partita de Albinyent, confrontatum cum itinere turris de Albinyent" (*Capbreu declaratori del clergat de la parròquia de Benissa, Declaració de Pere Ivars, 1598, Arxiu de la Parròquia de Benissa; reportat en Cardona i Ivars, Cardona Ibáñez, 2006: 15*).
- 16 Vegeu nota 6.
- 17 A.R.V., Real Audiencia, Processos núm. 495; Ivars Cervera, 1983: 34.

BIBLIOGRAFIA

AZUAR RUIZ, R. (1995). Las técnicas constructivas en al-Andalus. El origen de la sillería y del hormigón de tapial. *V semana de estudios medievales*: 125-142.

- AZUAR RUIZ, R. (2005). Las técnicas constructivas en la formación de al-Andalus. *Arqueología de la Arquitectura*, 4: 149-160.
- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1978). Les tours de défense de la Huerta de Valence au XIII siècle. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIV: 73-105.
- BANYULS I PÉREZ, A.; BOIRA I MAIQUES, J. V.; LLUESMA ESPANYA, J. A. (1996). *Arquitectura i control del territori: la defensa litoral de la Marina Alta al s. XVI*. Alacant.
- BANYULS I PÉREZ, A., CRESPO MAS, T. (en premsa). Patrons de poblament musulmà a l'antic terme del Castell de Calp (II). Estructura del paisatge i patrons d'organització territorial. Dins *Actes del 5è Congrés d'Estudis de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió dels moriscos (1609-2009)*.
- BELTRÁN I LÓPEZ, F. (2002). Del cinturó defensiu de la ciutat de València: les torres d'Espioca, Benifaió i Mussa. Dins FURIÓ, A., APARICI, J. (coord.), *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. VIII Assemblea d'Història de la Ribera (Cullera, novembre del 2000)*: 89-102. València.
- BERNARD REMÓN, J. (1997). *Castillos en España*. Vol. III. León.
- BOLUFER MARQUÉS, J. (1996). Nous jaciments arqueològics de Benissa. *Llibre de festes de Benissa 1996*: s/p. Benissa.
- CABANES PECOURT, M.A.; FERRER NAVARRO, R. (1979). *El Llibre del Repartiment del Regne de València, II. Registro 6 del A.C.A.* Zaragoza.
- CAMPÓN GONZALVO, J.; PASTOR I FLUIXÀ, J. (1989). *Història de Calp*. Calp.
- CARDONA I IVARS, J.J. (1971). Las fortificaciones de Benissa en el s. XVI. *Llibre de festes de Benissa 1971*. S/p. Benissa.
- CARDONA I IVARS, J.J. (1981). Breves apuntes sobre la Torreta de Canor. *Revista de Moros i Cristians de Benissa 1981*. S/p. Benissa.
- CARDONA I IVARS, J.J.; CARDONA IBÁÑEZ, M.J. (2006). *Els noms de lloc de Benissa. Fonts per al seu estudi*. Benissa.
- CRESPO MAS, T.; BANYULS I PÉREZ, A. (en premsa). Patrons de poblament musulmà a l'antic terme del Castell de Calp (I). Catàleg de topònims i jaciments arqueològics. Dins *Actes del 5è Congrés d'Estudis de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió dels moriscos (1609-2009)*.
- GRACIANI, A.; TABALES, M. (2008). El tapial en el área sevillana. Avance cronotipológico estructural. *Arqueología de la arquitectura*, 5: 135-158.
- GUICHARD, P. (1982). Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1: 29-46.
- HUESCA PÉREZ, H.; QUILES CALERO, I.; ROBEY MOLLA, D. (1991). Torres medievales exentas: ficha para su análisis metrológico. Dins AZUAR RUIZ, R. (Comp.), *Fortificaciones y castillos de Alicante: 147-182*. Alicante.
- IVARS CERVERA, J. (1983). *Baronia de Calp (Territori i població del s. XIV al XVII)*. III Premis 25 d'Abril. Benissa.
- IVARS CERVERA, J. (2007). *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero (1791)*. Dénia.
- IVARS PÉREZ, J. (1985). El despoblament de l'Atzuvietà (la Vall d'Alcalà). Introducció als anàlisis tipomorfològics al País Valencià. *Saharq al-Andalus*, 2: 10-114.
- IVARS PÉREZ, J. (1987). Notas para una caracterización de la arquitectura morisca a la Marina Alta. Dins CAPO, B. (coord.), *Mil·lenari de Benissa*: s/p. Benissa.
- LÓPEZ ELUM, P. (1994). *La alquería islámica en Valencia*. Estudio arqueológico de Bofilla siglos XI a XIV. Valencia.
- MARTORELL BRIZ, J. (2002). Torres y castillos de la Vall de Tous. Dins FURIÓ, A., APARICI, J. (Coords.), *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer: VIII Assemblea d'Història de la Ribera (Cullera, novembre del 2000)*: 105-112. València.
- PRADO, N. del (1908). El caminito de Canor. *La Alhambra. Revista quincenal de artes y ciencias*, 245: 221-224.
- SEGURA I MARTÍ, J. M.; TORRÓ I ABAD, J. (1985). *Torres i Castells de l'Alcoià-Comtat*. Congrés d'Estudis de L'Alcoià-Comtat, Catàleg de l'Exposició. Alcoi.
- SOLER MILLA, J.L. (2003-2006). Comercio musulmán versus comercio cristiano: la actividad de los mercaderes mudéjares y la producción de las aljamas sarracenas. Valencia, primera mitad del s. XIV. *Revista de Historia Medieval*, 14: 229-247.
- TABALES RODRÍGUEZ, M.A. (2000). Algunas reflexiones sobre fábricas y cimentaciones sevillanas en el período islámico. Dins GRACIANI, A., HUERTA, S., RABASA, E., TABALES, M. (ed.), *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción* (Sevilla, 26-28 octubre 2000): 1077-1088. Madrid.
- TORRÓ I ABAD, J. (1988-1989). El problema del hàbitat fortificat en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304). *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7: 53-81.
- TORRÓ I ABAD, J. (1998). Fortificaciones en Yibäl Balansiya. Una propuesta de secuencia. Dins MALPICA, A. (ed.), *Castillos y territorio en Al-Andalus*: 385-418. Granada.
- TORRÓ I ABAD, J.; SEGURA, J. M. (1991). Asentamientos cristianos fortificados (siglos XIII-XIV): una aproximación tipo-

lógica para el sur del País Valenciano. Dins AZUAR RUIZ, R. (comp.), *Fortificaciones y castillos de Alicante*: 147-182. Alicante.

TORRÓ I ABAD, J.; IVARS PÉREZ, J. (1987). Despoblados del País Valenciano (Siglos XIII-XVII). Para una arqueología del asentamiento agrario. Dins *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, t. III: 741-752. Madrid.

TORRÓ I ABAD, J.; IVARS PÉREZ, J. (1990). La vivienda rural mudéjar y morisca en el sur del País Valenciano. Dins *La casa hispano-musulmana. Aportaciones a la arqueología*: 73-90. Granada.

VALLVÉ BERMEJO, J. (1976). Notas de metrología hispano-árabe. El codo en la España musulmana. *Al-Andalus*, XLI.2: 339-354.

VARELA, S. (1999). La Torreta de Canor. Fitxa del catàleg de la DGPCV (<http://www.cult.gva.es/dgpa/documentacion/interno/611.pdf>).